

kodással élni tudjon azokkal a lehetőségekkel, amelyek a paradoxonok feloldását és a hiányosságok megszüntetését eredményezhetik.

Read jól és gazdaságosan építi fel mondanivalóját, a szükséges mértékben informatív; egybegyűjti az igazság- és a következtetés-elméletek és a paradoxonok kapcsolatának leglényesebb történeti és elméleti adatait, minden fejezet végén summázza az addig leírtakat, és ajánlott olvasmányok listáját adja. Ám a további kutatásokra inspiráló, új, paradoxonmentes elméletek kidolgozásának lehetőségét felcsillantó gondolatmenetei ellenére a *Bevezetés a logika filozófiájába* többet ígér, mint amennyit végül nyújtani képes: nem teszi a logikát vonzóbbá és érthetőbbé azok számára, akik csak most akarnak elmélyedni benne. Read a könyvet a formális logikai tanulmányok mellé, kiegészítésként ajánlja – nem is érdemes másként kézbe venni. Annak, aki nem rendelkezik semmiféle logikai előtanulmánnyal, *nem* ez a megfelelő bevezetés. Bár a könyv szövege – egy kiegészítő/alternatív tankönyvnek megfelelően – helyenként eléggé didaktikus, a különböző fogalommagyarázatok és az egyéb ismertetések nincsenek egyensúlyban: a kezdetben túlságosan is alapos definíciók az utolsó fejezetekre szinte eltűnnek.

Read úgy mutatja be a logikai elméletek egy sajátosan kimetszett szegmensét, hogy saját logikai gondolkodása nem tűnik el az ismertetések háttérben, de nem is dolgoz ki új, önmagában releváns elméletet. A könyv szervezőelve Read saját elképzelése arról, mi az igazság- és a következtetéselméletek továbbfejlesztésének helyes iránya. A kitűzött célokkal ellentétben nem képes mintául szolgálni ahhoz, hogy az olvasó kialakíthassa saját logikai gondolkodását: csupán bemutatja az elméletek jelenlegi állapotát, de annak ismertetése – ha nem is ennyire egy kérdéskörre koncentráltan, ám nem szellemtelegebbül – bármelyik, a magyar olvasókör számára hozzáférhető logikatörténeti műben, mint William és Martha Kneale *A logika fejlődése* (Gondolat, Bp., 1987), vagy Ruzsa Imre és Máté András *Bevezetés a modern logikába* (Osiris, Bp., 2001) cí-

mű munkájában megtalálható. Ennek fényében a Read-könyv magyar nyelvre fordítása kevéssé indokolt; talán hasznosabb lett volna egy tanulmánygyűjtemény összeállítása.

Read a könyvet „egyfajta összefüggő elbeszélésnek” nevezi (13. old.), és műve általában véve nem is több egy logikai zsebenciklopédia egymáshoz tartozó címszavainak egymás mellé illesztésénél. Gyakran valóban pusztá kompilációnak tűnik – ráadásul rosszul szerkesztettnek, ugyanis előfordulnak benne olyan hibák, mint például az Ockham borotvája elv kétszeri ismertetése (29. és 68–69. old.), az igazság fogalmának nem egyértelmű, differenciálatlan használata (vö. 1. és 2. fejezet), kijelentések egy logikus tollából megengedhetetlenül slampos megfogalmazása (pl. a „Kennedy az elnök” kijelentéssel kapcsolatban a 20. oldalon) stb. A könyv végén található, a szinte teljes hazai, a szűkebb és tágabb értelemben „logikai témájú” kiadványok felsorolását tartalmazó *További ajánlott olvasmányok magyarul* című összeállítással, és a *Bevezetés* szövegét követő *Glosszáriummal* hangsúlyosabbá válik az angol cím másik fele (*Thinking About Logic*): inkább *elmélkedés* ez a logikáról, mint hasznos és újszerű *bevezetés*.

Önkényesnek tűnhet – ha jogtalanak nem is –, hogy a paradoxonokat a könyv központi szerepet játszó elemeiként emeltem ki. Szem előtt kell tartanunk Read azon igyekezetét, hogy szabatosan, mégis közérthetően vázolja a paradoxonokat érintő logikai fogalmak és elgondolások szinte teljes tárárt, és emellett olyan kortárs logikusok kutatásairól adjon közvetve számot, mint H. P. Grice és R. Stalnaker. Ha azonban nem a paradoxonok felől olvassuk a könyvet, ha a vállalkozás bátorságát és az önálló logikai gondolkodásra való buzdítás (inkább jól csengő, mintsem tényleges) szándékát illető elismerésünket félretéve, csak a fentebb kifejtett hiányosságokból adódó kifogásainkhoz ragaszkodunk, akkor a *Bevezetés a logika filozófiájába* egy Read-féle fejezetvégi „Összefoglalás és további olvasmányok” részbe sem vétethet fel.

Elekes Zsuzsanna, Spéder Zsolt (szerk.): Törések és kötések a magyar társadalomban

Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest, 2000. 388 old., 2240 Ft

Az Andorka Rudolf emlékének szentelt, igényesen szerkesztett és kiállított kötetben az általa művelt kutatási ágak reprezentánsai szólalnak meg, felrajzolva a kilencvenes évek magyarországi társadalmát. A cím az ezredvégi Magyarország átalakulóban lévő jellegét, a XX. század előző társadalmi rendszereihez szoros kapcsolatódó vagy tőlük elszakadó vonásait hangsúlyozza. A tanulmánykötet célja bevallottan Andorka szellemiségének életben tartása, ami, hála a kutatók, tanítványok és a Tanár Úr közötti szoros személyes szálaknak, a közös kutatásoknak és nem utolsósorban a szerkesztők munkájának, az írások többségében megvalósul. Együttesen átfogó képet nyújtanak a kilencvenes évek Magyarországnak társadalmi átalakulásáról, és ezzel a kötet a magyar szociológiai könyvkiadás jelentős eseményének számíthat.

A könyv alapját az 1999 őszén megtartott *Andorka Rudolf Emlékkonferencián* elhangzott előadások egy része és más kapcsolódó írások alkotják. A konferencia résztvevői az Andorka által művelt tudományterületeken folyó empirikus kutatások jelenlegi állását mutatták be, ezzel is tisztelve az életmű előtt. E céllal jött létre az *Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság* is: „Úgy gondoltuk, leginkább azzal szolgáljuk azt a szellemiséget, kutatási tradíciót, értelmiségi magatartást, amelyet ő képviselt, hogy számon tartjuk, nyilvánossá tesszük és lehetőségeink szerint ösztönözzük az adott területen folyó kutatásokat” (9. old.), írják a szerkesztők a bevezetőben.

A magyarországi szociológia második világháború utáni művelésében úttörő szerepet játszó Andorka a nemzetközi eredményeket áttekintő és azokat a magyar terepen alkalmazó műveivel jelentős hatást gyakorolt az utána következő szociológusgenerációra. A szociológia empirikus ágában mára – a nemzetközi trendekhez hasonlóan – számos kutatási irányzat egymás mellett élésének lehetünk tanúi, amelyek részben elszakadtak egymástól. Az Andorka képviselte, elméletileg megalapozott, „valóság-feltáró” empirikus kutatások, melyekhez némi tudománynépszerűsítő, „felvilágosító” vonás is társul, csak az egyik színfoltját alkotják a magyarországi empirikus szociológiai kutatásoknak, melyek művelői között megtalálhatók a valóság „konstruált” jellegét vizsgáló, és az elméleti előfeltételekre Andorkánál jobban támaszkodó kutatások is.

A kötet szerzői a nyolcvanas évek második felében, illetve a kilencvenes évek elején és közepén készült reprezentatív adatfelvételek és statisztikai adatok alapján igyekeznek következtetéseket megfogalmazni az átalakuló magyar társadalom rétegződési, mobilitási viszonyairól, a változó társadalmi normákról és viselkedésművekről, a devianciákról, a családi értékekről és a népesedés hosszú távú folyamatairól.

A tárgyválasztást egy-egy társadalmi jelenség kiemelése, néha „elszíntelése” és mintegy nagytóval történő szemügyre vétele jellemzi. Ehhez társul a tárgy sajátosságaihoz maximálisan illeszkedő mérőeszközök kifejlesztése.

Am a kapott eredmények már nem mindig kerülnek tágabb elméleti összefüggésekbe. Cseh-Szombathy László utal egyedül arra, hogy a társadalomtudományok tárgya legtöbbször nem egy olyan konstans létező, amit a kutató egyre pontosabb, jobb vagy „a korhoz illeszkedőbb” eszközzel felderíthet. A tudomány lényege éppen az, hogy a kutató „felfedezze a problémát” a szétszabdalt valóságban. Az állandóan változó jelenségek megragadásához sokszor új fogalmakra, mérési technikákra és elméleti megközelítésekre van szükség (239. old.).

Szinte mindegyik tanulmány kitér a vizsgált kérdéskör kapcsán a szaktudomány, a (szakmai politikai kérdésként meghatározott) társadalompolitika és a közbeszéd viszonyának boncolgatására, hogy a kutatás tárgya miképp jelenik meg a közvélekedésben, aktuálisan a közfigyelem középpontjában áll-e, milyen kormányzati eszközökkel befolyásolták idáig stb. Van, aki az általa a jövőben szükségesnek vélt kormányzati eszközökre is utal, és indokoltan tartja elhelyezni a vizsgált kérdést a nagy nemzetközi szervezetek (például ENSZ, WHO, EU) napirendjén szereplő általános elvek és célok között.

Vukovich Györgynek a magyarországi népesedési helyzetről szóló ki-tűnő áttekintése gyakorlatilag a múlt század második felétől kezdve elemzi a főbb folyamatok alakulását és okait, kitérve a második világháborút követő kormányzati beavatkozásokra és következményeikre csakúgy, mint a közbeszéd jellegzetes tévedéseire.

A társadalmi kérdések e „gyakorlatiasnak” nevezhető megközelítése mögött olykor csak egy-egy mondatban, de felszínre kerülnek a szerzők értékvalasztásai. E hitvallások összekapcsolódása a tudományos leírással és magyarázattal, valamint a politikai cselekvés javasolt irányával jóval közelebb áll a szociológiát megalapító Auguste Comte alapállásához, mint ahhoz, amit a modern szociológia későbbi „törvényalkotója”, Max Weber képviselt. Weber ugyanis az elméleti, a gyakorlati és a politikai terület önálló logikáját, elkülönülését hangsúlyozta, miközben elismerte, hogy az értékvalasztásokat nem lehet kiirtani a társadalomtudományokból.

Andorka kutatói attitűdje sajátos kelet-európai és családi indíttatásból eredően tartalmazott politikai elkötelezettséget, gyakorlatias, tudományos népszerűsítő vonásokat is a valóság feltárása iránti elkötelezettség mellett (Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Bp., 1997., különös-képp: Előszó 23–29. old.).

Az Andorka-féle attitűd elemei közül, amelyek több írásban is tükröződnek, a társadalomtudományi mérés, leírás és magyarázat a leg-erősebb. Ilyen a *Társadalmi tagolódás* című fejezetben Bukodi Erzsébet és

Harcza István írása. Az előbbi a szülői család jellemzői és a fiatalok életútja közötti összefüggések klasszikus kérdését ötletes, újszerű, az elméleti magyarázatokhoz világosan kapcsolódó módszerekkel vizsgálja. Legérdekesebb eredménye, hogy a férfiak viselkedésének magyarázata a racionális választások elméletének, a nőké viszont a kulturális újratermelés elméletének keretében adható meg (25. old.). Lehet, hogy a társadalom-elméleteknek is vannak maskulin és feminin vonásaik, és az elméletalkotók stílusától függ, hogy egy tudományterület mennyire válik férfias vagy nőies? Harcza István tanulmánya a KSH-ban 1994 óta folyó, önkormányzati segélyezési felvételsorozat néhol meglepő tapasztalatai kapcsán mutat rá a segélyezési rendszer gyenge pontjaira. A segélyezési rendszer működésével kapcsolatban a szegénység fluktuációs megközelítéséért száll síkra, ami az úgynevezett nyomon követéses felvételeket kívánja meg.

A középosztályosodás kétségtelenül a közfigyelem középpontjában áll. Több írás is a középosztály vizsgálatát célozza, ám valójában a társadalmi struktúrát elemzi, ami absztraktabb, voltaképp „láthatatlan” létező, szociológiai indikátorokkal sokkal nehezebben meghatározható kutatási tárgy. A Lengyel György-Róbert Péter szerzőpáros a vállalkozói és szolgáltatói osztályok eltérő szerkezetét írja le hat volt szocialista országban a kései tervgazdaság és a gazdasági átmenet idején. A nemek arányát, az iskolai végzettség szerinti összetételt, a származást és a jövedelmi esélyeket, továbbá a kereseti különbségeket befolyásoló tényezőket összehasonlítva a középosztály olyannyira eltérő sajátosságokkal bír az egyes országokban (62. old.), hogy e mutatók alapján, a statisztikai vizsgálat keretei között általános modellt a szerzőknek nem sikerült felállítaniuk. Figyelmet érdemel viszont, hogy több esetben is nagyobb jövedelmi különbségeket mértek a középosztályon belül, mint a kereső népesség teljes körében (58. old.), ami nemcsak azt sugallja, hogy távolról sem konzisztens, homogén és egységes társadalmi nagycsoportról van szó, de azt is, hogy megkérdője-

lehető a középosztály szerepe is. A szerzők idáig már nem merészkednek következtetéseikben, de felvetik a középosztályra is alkalmazható konfliktusmodell jogosságát. Vagyis többek között azt a gondolatot, hogy ha túl nagyok a társadalmi különbségek a széles középosztályon belül, akkor e társadalmi alakulat a társadalmi konfliktusok melegágyává válhat. A demokratizálódás szempontjából nem annyira a középosztály mérete, mint inkább belső struktúrája, konzisztenciája a fontos. Ahhoz, „hogyan a középosztály valóban mérséklő erő legyen, a bizalmi viszonyok és az autonómia érvényesülésére van szükség” (64. old.). Ami a statisztikai modellalkotás szintjén nem sikerült, elméleti, történeti érvekkel alátámasztva még sikerülhet: a szerzők szerint a poszt-szocialista országokban tapasztalt, konfliktusokkal terhelt középosztályi szerkezet mindenütt e társadalmi alakulatok latens elégedetlenségével, identitásproblémáival párosul (62. old.).

E dinamikus, konfliktuselméleti alásponthoz képest Utasi Ágnes elgondolása jobban kötődik a középosztály hagyományos fogalmához. Történetileg is teljesen jogosan többes számban szól a középosztályokról, középrétegekről, amelyek eltérő életstílusrétegekre tagolódnak. Megállapítja, hogy a „középosztályi értékek” a tartós hiánycikkek közé tartoznak. Kérdés, mit érnek a középosztályok értékek nélkül vagy hiányos értékértézettel? Létük és társadalmi szerkezeti sajátosságai leírása valójában csak e kérdés megválaszolásával együtt volna igazán érdekes.

Utasi Ágnes hosszú távú középosztály-kutatásáról beszámolva definíciót is ad: „A jelenlegi középosztályi rétegeket olyan társadalmi egységeknek tekintjük, amelyek vagy a történelmi meghatározottságuk, vagy a késő kádári időszakban nyert, illetve a privatizációt követő gazdasági és politikai változások eredményeként a társadalmi átlagnál jobb életfeltételekkel rendelkeznek. Relatív biztonságuk, hatalmi-rendelkezési jogkörük, munka-autonómiájuk, az átlagosnál kedvezőbb vagyoni-jövedelmi helyzetük és képzettségük-műveltségük következtében a társadalom többségénél nagyobb szabadsággal

rendelkeznek, szabadabban választhatják meg fogyasztási preferenciáikat, életaktivitásaikat.” (98. old.) Vizsgálatai szerint a rendszerváltozást követően a középrétegek polarizációs tendenciái fölerősödtek. A középosztály belső differenciálódását az „ügyvédek hivatásrendjén” mutatja be, amelyen belül öt középosztályi életstílust különít el: a felső rétegen belül egy „intenzív társasági” stílust és egy „individuálisat”, egy kisvárosi és egy nagyvárosi középső réteget, valamint egy egységes alsó szintet. Az életstílusrétegek meghatározásával kapcsolatosan két probléma merül föl. Először is – mint a szerző is jól látja – valamennyi középosztályi életstílusréteg rendelkezik „sajátosságokkal az aktivitások és preferenciák területén, ám erősebbnek tűnik az életfeltételekben mutatkozó különbségek differenciáló hatása, főleg a származásé, a lakóhely településtípusáé, az életkoré” (110. old.). A felsorolt tényezők nem tartoznak az individuális választás – és az elméleti definíció szerint az életstílus meghatározói – körébe, bár például a hatalom vagy a jövedelem mennyiségi különbségeivel szemben minőségi jellegű különbségeknek tekinthetők. Ebből az következne, hogy talán az életstílusréteg fogalmának meghatározásán kellene változtatni. Másrészt az sem világos, mivel indokolható, hogy a középosztályok/rétegek olyan életstílusrétegekre bomlanak, amelyek nem metszik kereszttbe az „osztályjellegű törésvonalakat” (105. old.) és másodlagosnak tekinthetők az amúgy is helyét, szerepét, értékeit kereső középosztályba való tartozáshoz képest.

Spéder Zsolt társadalomszerkezeti modellje a teljes népességet átfogja az aktív népesség hagyományos társadalmi-foglalkozási rétegekbe sorolásával és az inaktív népesség „társadalmi miliók” szerinti meghatározásával. A „társadalmi helyzet” (szociale Lage) Hradiltól kölcsönzött fogalma szerint – a klasszikus, elsősorban a foglalkozáson alapuló osztályozásokkal szemben – az egyre hangsúlyosabbá váló horizontális (nemek, generációk közötti, regionális stb.) különbségeknek van szerepe az újfajta rétegmódellekben (72. old.). A ka-

pott séma elméleti (és hozzátehető: közéleti) szerepét már nem boncolgatja, beéri annak hangsúlyozásával, hogy az inaktív rétegek számszerű felduzzadása és differenciálódása a gazdasági átalakulás egyik meghatározó erejű hatása, ami intenzívebb kutatásra vár. Az inaktív csoportok jövedelmének többváltozós elemzése alapján a legfontosabb differenciáló tényezőknek sorrendben a családi körülmények, az utolsó foglalkozási státusz, végül pedig a regionális elhelyezkedés bizonyultak.

A kötet *Normakövetés, normasértés* című fejezete a társadalmi deviancia hagyományoknak nevezhető jelenségeit többnyire a nyolcvanas évek második felét és a kilencvenes évek első felét összehasonlítva tárgyalja. E kutatási terület egyik sajátossága, hogy művelői nemritkán heroikus erőfeszítéseket tesznek arra, hogy tárgyakat kielégítően le tudják írni, hogy meg tudják határozni tényleges elterjedtségét a lakosság körében, és adekvát mérőeszközöket, indexeket alkossanak a leírás és az előrejelzés céljára. A normasértések terén a törvényi szabályozások és a kulturális sajátosságok eltérései miatt a nemzetközi mintázatok feltárása is nehéz. Többekben felmerülhet, hogy a társadalomkutatási piacon a hagyományosan definiált társadalmi devianciák értéke nem a régi. A probléma nem veszített súlyából, csak az iránta megnyilvánuló érdeklődés csappant meg, fejt ki például Elekes Zsuzsanna az alkoholizmus kapcsán (152. old.). A tanulmányokat átböngészve úgy tűnik, ez történt a közérdeket sértő vétségekkel, az alkoholizmussal és az öngyilkossággal is.

Az erkölcsi vétségek megítélésében Magyarországot bizonyos fokú szigorúság jellemzi, főképp ha a magánéletről, magánérdekek sérelméről van szó; a közösséget sértő – elsősorban gazdasági – vétségek közmegítélése enyhébb. Míg ma Magyarországon az egész társadalmon belül a politikai elit áll legközelebb az európai tendenciákhoz az erkölcsi vétségek megítélésében, a rendszerváltozás előtt ez a középosztályról volt elmondható. Általánosságban enyhült és veszített jelentőségéből a közérdeket sújtó erkölcsi vétségek megítélése.

Kétségtelen az is, hogy az utóbbi évek társadalmpolitikai programjaiban az AIDS, a drog került előtérbe, s beindult a dohányzásellenes kampány is. Az alkoholizmus elhanyagolása azért veszélyes, mert az alkoholfogyasztás – az ellentmondásos statisztikai adatok mellett – a fiatalok körében végzett felmérések szerint jóval szélesebb körű a drogfogyasztásnál, és terjed (ráadásul a tömény szeszfajták kategóriájában). Az alkoholológiai kutatásokat minden bizonnyal össze kellene kapcsolni más társadalmi problémák és jelenségek (szegénység, esélyenélküliség, pszichés megbetegedések, illetve életstílusok és értékrendek) kutatásával. Másfelől az utóbbi évtizedben az öngyilkosságok száma határozottan csökkent, az 1984–87 közötti időszakot az 1995 és 1998 közötti évekkel összevetve közel kétharmadára. Kovács Katalin és Kolozsi Béla ezen adatok és a rendelkezésre álló széles nemzetközi anyag alapján azt a hipotézist állítja fel, hogy a társadalmi anomianak kisebb a súlya az öngyilkossági gyakoriság magyarázatában, mint a kulturális tényezőknek. Ezt kiterjesztik egész Európára azzal az érveléssel, hogy „a kultúra mélyebb, a szocializációs mintákat is magában foglaló értelmében földrészünkön egyelőre még nem látszik egységesülni, a felületen azonban, a »társadalmilag anomikus szituációk« eloszlásában, az európai társadalmak egymáshoz egyre hasonlóbbnak tűnnek” (178. old.). Ennek bizonyítása legalábbis további kutatásokat igényel. Ezzel szemben Paksi Borbála és Zonda Tamás a hazai öngyilkosságok területi különbségeinek magyarázatával próbálkozva olyan anomiaindexet szerkeszt, mely szembeállítható részben a durkheimi társadalmi anomia bevett operacionalizálási technikáival (például családi állapot, a gazdasági fejlettség mutatói) és a Merton-féle anomiafogalom mérésével. Az általuk kialakított index az anomianak az elidegenedéssel rokon értelmezéséhez áll közel, amikor az eredeti durkheimi meghatározásból a céltalansággal, perspektívátalansággal, normahiánnyal kapcsolatos dimenziókat emeli ki. Tanulmányukból tehát az derül ki, hogy a társadalmi

anómia durkheimi fogalma mégsem nélkülözhető a magyarázatban, legfeljebb másfajta mérőeszközzel van szükség.

Több írásban is megjelenik az értékek, különösképp a családi kapcsolatok instabilitása, leggyakrabban a *Család és népesedés* című fejezetben. Rendszerint keveredik bennük a tudományos és a társadalmpolitikai válaszadás igénye, némelyikben az előbbi, másokban az utóbbi hangsúlyosabb.

Nem mindegy, milyen indikátorok alapján határozzuk meg a házassági kapcsolatok instabilitását, hangsúlyozza Cseh-Szombathy László tanulmánya. Különösen nem mindegy ez manapság, amikor a most tárgyalt és hasonló kötetekben újból és újból beleütközünk abba, hogy állítólag személyes kapcsolataink gyenge, könnyen szétszakítható pókhálókönnyűsége felelős számos elfajuló, össztársadalmi méretű bajért (alkoholizmus, rossz egészségi állapot stb.). Miközben a családi kapcsolatok láthatóan fellazulóban vannak, még nem biztos, hogy e tényből eredeztethető leginkább az egyének felerősödött pszichikai instabilitása. Egyrészt a családi kapcsolatok meglazulása mögött felfedezhető az a főképp a XX. században kiteljesedett folyamat, melynek során az egyén, „megszabadulva” a hagyományos családi kötöttségektől, ideális esetben többnyire csak annyit tart meg belőlük, amennyit jónak lát. Ezzel párhuzamosan a társadalomban korábban létező „merev”, intézményes kötöttségek is lazultak, és feltehetően mindez együttesen – természetesen még sok más, például korhoz kötött tényezővel párosulva – okozza a közösség és a család intézményrendszerének módosulásait.

A kötet egyik legsokrétűbb írása Kopp Mária és Skrabski Árpád tanulmánya, *A magyar lelkiállapot és a társadalmi tőke szerepe a népesség-ügyi mutatók alakulásában*, komplex választ próbál adni e kérdésre. Kopp Mária és munkatársai több évtizedes munkájának köszönhetően három széles körű, országos reprezentatív felvételen (1983, 1988, 1994/95) alapuló kutatás eredményei állnak rendelkezésre az egészségi állapot, a

szorongás és depresszió, valamint a társadalmi tőke (melynek fő indikátorai a bizalom és kölcsönösség foka, a civil szervezetekben való részvétel) összefüggéseiről. A szerzők meggyőzően bizonyítják, hogy e három, sokszor egymástól elkülönítetten vizsgált és kezelt terület egymással szorosan összefügg. Semmi okunk kételkedni abban, hogy a „WHO előrejelzése szerint a 2000 utáni évtizedben az egészségügy legsúlyosabb problémái a pszichiátriai és pszichológiai megbetegedések lesznek” (258. old.). A szerzők összegzőként arra is kitérnek, melyek szerintük a legfontosabb, részben társadalmpolitikai, részben civil lépések, amelyek – az egyén, a család, az oktatás, a kulturálódás és a társadalmpolitika szintjén – a mai Magyarországon elérhetnék a társadalmi tőke növelését, és ezzel a lelki tényezők veszélyeztető hatásának csökkentését.

Újra meg újra előkerülnek a nők nehezségei a gyermek- és munkavállalás egyeztetése terén. A szerzők általában egyetértenek abban, hogy nem kizárólag gazdasági, foglalkoztatáspolitikai problémáról van szó. Pongrácz Tiborné két reprezentatív felvétel (1991, 1998) elemzése nyomán arra a megállapításra jut, hogy e gondok a családpolitika jogi eszközeivel orvosolhatók volnának. Vaskovics László *A társadalmi modernizáció és a munkamegosztás a partnerkapcsolatokban és a családban* című, négy európai ország jóléti politikáját összevető tanulmányából viszont kiderül, hogy a női munkavállalás és a családi élet összefüggéseinek elemzése több annak vizsgálatánál, hogy a jóléti politikák keretfeltételei milyen viselkedésformákat erőltetnek vagy tesznek lehetővé az egyének számára. Vaskovics a négy országban végzett, 1988 és 1994 között lezajlott adatfelvétel (International Social Survey Programme: ISSP) attitűdkérdéseinek másodelemzésével igyekszik túllépni a családpolitika bűvös körén. Be kell látnia azonban, hogy a ható tényezők (egyéni attitűdök, személyes környezet, szociálpolitikai keretek) kapcsolódásainak rendszerét és a modernizációhoz való viszonyát e tanulmány keretein belül nem sikerül áttekintenie (302. old.). Provokatív erejű a kritikus olvasó szá-

mára a szerző összegzésének négy pontja közül kettő: A család „láthatóan a társadalom olyan szegmense, ahol a modernizáció késleltetett hatása”. Csakhogy egyrészt a tanulmány nem vetette össze a családot a „társadalom más szegmenseivel”, melyek ezek szerint a modernitás magasabb(?) fokán állnának. S az sem bizonyos, hogy a család modernizációja a vizsgált országokban, ha eddig még nem is, de a jövőben mindenképp le fog zajlani. A tanulmány célkitűzései és eredményei között tátongó úrt kétségtelenül csak egy rezignált kijelentés hidalja át, mégis ösztönzően hathat azokra, akik a családkutatást komplexebb szociológiai összefüggésekben szeretnék művelni.

Tóth Pál Péter mértéktartással adagolva tárja elénk a nemzetközi vándorlás köztudottan nehezen értékelhető adatait, érzékeltetve a nagyságrendeket, főbb trendeket, történeti okokat és következményeket. Valóban jobb, ha a társadalomtudós nem bocsátkozik jóslatokba, különösen egy ennyire ingoványos területen, de a megnevezett problémák egymáshoz mért súlyát azért lehetett volna jobban érzékeltetni. A szerző szerint „meg kell haladni azt a korábbi gondolkodásmódot, melyben a helyben maradás, a »mozdulatlanság« értéként jelenhetett meg” (279. old). A tágabb szövegekörnyezetből sem világos, kinek – a kormánypolitikának, az államigazgatás tisztviselőinek vagy az ország egész lakosságának – és miért kellene ezt tennie.

A kötet utolsó fejezetébe népeség történeti kutatások kerültek. A XVIII. századi periratok alapján Faragó Tamás házastársi konfliktusokat elemez, fontos adalékként az írástudó elit leveleinek, naplóinak – az utóbbi időben tudományos karriert befutott – mikroelemzéseiből nyert ismereteinkhez. Szintén adalékot, de nem bizonyított ítéletet nyújt a Ludovikának a társadalomban betöltött szerepéről – mert ahhoz az intézmény diákjainak szerepelemzésére is szükség volna – Hadas Miklós a Ludovika diákjainak társadalmi diszpozícióiról szólván. A továbblépéshez (feltehetően) részletesebb életútvizsgálatokra volna szükség.

BOGNÁR VIRÁG KATALIN

Kuczai Tibor: Kisvállalkozás és gazdasági környezet

Replika Kör, Budapest, 2000. 198 old., 980 Ft

A külső adósságok sikeres csökkentése, a költségvetési egyensúly felborulásának elkerülése után az utóbbi években főként strukturális aránytalanságok gátolják vagy veszélyeztetik a magyar gazdaság fejlődését. A gazdaságpolitika tervezőinek gondot okozó egyik új feszültségforrás a privatizáció utáni vállalati tulajdon- és méretszerkezet. Fel tudják-e venni a hazai vállalkozások a versenyt a Magyarországon gyorsan teret nyerő multinacionális cégekkel, vagy kettészakad a gazdaság és a társadalom? A válasz nem kis részben a *családi keretek között működő kisvállalkozásokon* múlik.

Az elmúlt évtized látványos folyamata volt Magyarországon a kisvállalkozások hatalmas tömegének létrejötte és működése. 2001-ben már több mint 1 millió bejegyzett vállalkozást tartottak számon, ezek 97 százaléka kis- és mikro-vállalkozás. Az alig néhány főt foglalkoztató kisvállalkozások egyaránt befolyásolják az alapvető gazdasági mutatók alakulását és az utcaképet, sztereotipizált képviselőik a szappanoperák szereplői közé kerültek. A politikusok pedig – érthetően és indokoltan – folyamatosan a *támogatandó* csoportok közé sorolják a kisvállalkozásokat. Ebből még nem következik, hogy meg is találják azt a módot, ami fejlődésüket a legjobban segíthetné. Attól ugyanis, hogy a kisvállalkozók gyakran vannak a szemünk előtt, nem biztos, hogy eleget tudunk a természetükről. Nem könnyen megválaszolható kérdés, hogy kikből lesznek a vállalkozók, és miért épp belőlük? Mi teszi a sikert, és mi a kudarcot? A magyar társadalom hagyománya és napjaink társadalmi környezete segíti-e vagy inkább akadályozza az önálló üzlet vitelét?

A méretük alapján egy csoportba sorolt kisvállalatok igen sokfélék.

A nagy cégek beszállítói, alvállalkozói jórészt éppúgy a kicsik közé tartoznak, mint a családi tulajdonban levő sarki vegyesbolt vagy egy találmány hasznosítására néhány tudományos kutató által létrehozott betéti társaság. Új könyvében Kuczai Tibor ennek a heterogén, elmosódott határokkal jellemezhető vállaltalmaznak egy fontos részével foglalkozik. Főként az *önfoglalkoztatók, a család munkaerőjét és vagyontárgyait működtető vállalkozások* körében vizsgálódik. A szerző választását magyarázza, hogy a szociológia eszközeivel a technokrata közgazdászokénál alaposabb, az emberi tényezőt középpontba helyező elemzést kíván adni. Olyan motiváló tényezőket keres, amelyek az egyén, a család és a kisközösségek szintjén hatnak, és megmagyarázzák, hogyan jön létre, és hogyan fejlődik egy családi vállalkozás. Nem könnyíti meg Kuczai helyzetét, hogy a vizsgálódásainak középpontjába állított vállalatkör sokszor ellentétesen reagál a gazdasági konjunktúrára, mint a nagyobb vállalkozások, mert ennek a formának a megélhetést biztosító szerepe éppen a recessziós időszakokban kerül előtérbe.

Kuczai (ki nem mondott, de figyelemre méltó) feltételezése szerint a vállalkozóvá válás leírásának esélyeit növeli az olyan helyzetek elemzése, amikor felbillen a megszokott állapot, a vállalkozásindítások az átlagosnál vagy a korábbinál gyakoribbak, vagy éppen megritkulnak, számuk kevesebb az átlagosnál. A hazai és a nemzetközi irodalmat gondosan áttekintve azonban borúlátóan ítéli meg az ilyenfajta hullámszókat magyarázó elméletek alkalmazhatóságát. Sem a technikai fejlődés egyes fordulatait, sem az üzleti ciklus alakulása (hatása a munkanélküliségre) nem magyarázza *önmagában* a sűrűség különbségeit. Számos esetben az eltérő hagyományok sem magyarázzák az indítások és átlépések területi vagy időbeli eltéréseit.

A kutatást és elemzést az is bonyolítja, hogy napjainkban egyre gyakrabban kerül szembe egymással a globalizáció folyamata a helyi közösségbe ágyazott mikro-vállalkozó világgal. A termékek, szolgáltatások, az